
УДК 811.161.2'38

Галина Сюта

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПОЕТИКА І ПРАГМАТИКА ШЕВЧЕНКОВИХ ЦИТАТ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Висвітлено проблему реінтерпретації цитат, засвоєних українською мовно-літературною практикою із поетичних текстів Тараса Шевченка. Продемонстровано, що це активні змістотвірні й оцінні одиниці, носії лінгвокультурної інформації. Простежено їхню лінгвокогнітивну специфіку й контекстну прагматику. Акцентовано, що Шевченкові висловлення мають додаткову, порівняно з іншими, функцію ментальної консолідації української поетичної і — ширше — літературної мови.

Ключові слова: Шевченкова цитата, когнітивні параметри цитат, структурні параметри цитат, тематичні групи цитат, аксіологічна змінність цитат.

Сьогоденний підсумок майже півторастолітнього досвіду осмислення мовної постаті Т.Г. Шевченка в контексті становлення української мови, літератури, культури — це розгалужена система теоретичних концепцій і практичних методик вивчення поетичних, прозових, епістолярних текстів письменника. Вони відбивають не тільки рівень розвитку філологічної науки, специфіку актуальних для того чи того часу інтелектуальних та соціокультурних запитів, а й ступінь свідомісного «доростання» суспільства до сприймання і розуміння Шевченкових творів, що можливе «лише за національного підходу до національного генія» [7: 31]. Природно, що з плином часу й синхронно з розвитком соціуму ці концепції, а також підпорядковані їм методики аналізу, термінологічний апарат осучаснюються. Зокрема, це стосується базових для лінгвістики положень *мова Шевченка — це мова українського народу; Шевченко — творець нової української літературної мови*. Як слушно стверджує С.Я. Єрмоленко, вони сьогодні «потребують уточнення,

© Г.М. СЮТА, 2017

аргументації в контексті сучасної наукової парадигми, чи, точніше, наукових парадигм, які змінюються залежно від актуалізованих дефініцій мови» [5: 4].

Напрямною для розвитку стилістичного сегмента сучасного лінгвошевченкознавства є думка С.Я. Єрмоленко про те, що продуктивний у другій половині ХХ ст. структурно-мовний підхід до опису одиниць і явищ Шевченкової мови (наприклад, версифікаційних моделей, лексики та фразеології, граматичної структури висловлень тощо) у ХХІ ст. «може лише частково задовольняти попит на зацікавлення проблемою «мова Шевченка» [5: 4]. Оновлена, відповідна часові й рівневі національно-мовної свідомості інтерпретація Шевченкових текстів, доосмислення їхньої лінгвоментальної природи, лінгвоестетичної сутності передбачає застосування принципово нових методик, що максимально орієнтовані на пізнання лінгвософії, націософії творів Кобзаря, їхньої понадчасовості, відкритості для різних поколінь українців. У зв'язку з цим вияскравлюється евристична цінність спостережень щодо життя Шевченкових цитат як одиниць *живої, актуальної комунікації*.

Уживання й реінтерпретація відомих, афоризованих, і менш відомих Шевченкових висловлень у різних функціональних сферах української мови — проблема багатовимірна. Найзагальніше ці виміри можуть бути окреслені так: *лінгвокогнітивний, структурний, ідейно-тематичний та аксіологічний*.

Лінгвокогнітивна (когнітивно-текстова) інтерпретація Шевченкових цитат — порівняно новий сегмент лінгвошевченкознавства, який, однак, дуже чітко корелює з висновком В.С. Ващенко про афористичність як загальну властивість мови Кобзаря [2: 213]. Осучаснений формат цього твердження постулює апріорну здатність Шевченкових текстів до згортання, метонімізації у лаконічні текстові структури — цитати. З часом найбільш вдалі з них закріплюються у мовній практиці соціуму чи окремих особистостей, стають звичними і змістово самодостатніми репрезентантами усього прецедентного тексту чи певного його фрагменту. В такому статусі вони входять у системні мовні відношення, поступово нарошують традицію вживання.

Хрестоматійні зразки того, як «афористична організація» Шевченкового тексту (В.С. Ващенко) детермінує його «цитатність», — остання строфа поезії «Заповіт» (*І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим, тихим словом*) та фрагмент вірша «Подражаніє 11 Псалму» (*Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово*).

У процесі мовного побутування згадана строфа «Заповіту» фрагментується на два основні змістово-структурні інваріанти: *в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій* та [*пом'янути*] *незлим, тихим словом*. Перший універсалізувався насамперед як ідеологема, що в різні періоди розвитку української поезії мала докорінно інші оцінні змісти (детально про це див. п. **Аксіологічний вимір Шевченкової цитати**).

Двовірш *не забудьте пом'янути / незлим тихим словом* у сучасній мовній практиці здебільшого вживається у редукованому форматі *незлим тихим словом*, іноді з дієслівним компонентом *пом'янути / згадати*: *І сад посаджено, і сонце встало, / І грає далеч генієм людським; / І хочу, щоб Тодоса ви згадали / За мною словом тихим і незлим* (М. Рильський); *Стояла черга київська, двомовна. / Ніхто не ліз до неї з плєбісцитом. / Стояли за останнім дефіцитом, / за тим однісіньким / «незлим і тихим словом», / якого світ пройдеши і не знайдеш* (І. Жиленко); *Лиш чом забулися слова, незлі і тихі? / Пани за владу — в мужиків чуби тріщать. / Дев'яте березня: ні спокую, ні втіхи. / Чи розгубили ми вже Божу благодать?* (О. Дзюба); *Хай ваша малеча, бавлячись після війни під цими зеленими деревами, спом'яне і нас незлим тихим словом* (О. Гончар). Пор. у мові публіцистики: *В сім'ї вольній, новій поминаємо сьогодні Тараса незлим, тихим словом. Та не тільки незлим і тихим, а найкращими, найласкавішими словами* (П. Тичина, Вступне слово на Шевченківському пленумі 4 травня 1939 р.).

Фразовий контур згаданого вище фрагмента поезії «Подражаніє 11 Псалму» розщеплюється на дві відомі цитати — *возвеличу малих отих рабів німих та я на сторожі коло їх поставлю слово*. Їх активне відтворення у нових контекстах засвідчує найширший спектр авторського трактування і трансформацій. Пор.: *А давнє слово на сторожі, / Напівзабуте слово те, / Як пишне дерево, зросте / У дні співучі і погожі* (П. Филипович); *Впливай же, слово, плавом корабля! / Виступай степами, омивайсь вітрами, / Потрясайся бурями, громом проридай, / Дужою сторожею владно стань над нами / І не дай замовкнути, згинуті не дай!* (М. Бажан); *сади зростив би людям не в закові / І серце, повне ласки і любові, / Поставив на сторожі біля них* (А. Малишко); *А де ж те слово, що його Тарас / коло людей поставив на сторожі?!* (Л. Костенко); *Те слово стало на сторожі / Рабів — не кривдників своїх* (І. Гнатюк); *Для людського щастя слово дав в сторожу* (А. Малишко); *воля не моя — твоя, мій Боже: / Знать треба, щоби хтось таке робив. / Уже не — як там? — Слово на сторожі, / А на сторожі Слова — від рабів* (О. Забужко); *Я на сторожі коло тебе / Поставлю атом і добро* (М. Вінграновський); *Я на сторожі коло них нічо' не ставлю* (Н. Федорак); *І на сторожі порожнеч червоні ріки / Возвеличу хіба що меч, та й то навіки* (Н. Федорак).

Інтенсивне згущення, семантико-синтаксичне згортання рядка *возвеличу малих отих рабів німих* зумовлює його редуцію до епітетної словосполучки *отих рабів німих*. Прикметно, що при відтворенні у нових контекстах вона послідовно збережена у первинній граматичній формі: *Бодай принаймні відсвітом косим / Упало б щастячко на сліпоту і неміч / Отих рабів німих* (М. Вінграновський); *Зачатих голодом і страхом, / отих малих рабів німих, / сповитих у криваві стяги, / в брехню немилосердних книг, / чужою хрещених війною, / та ще — до всіх глобальних лих — / печаттю атома страшною / відмічених — помилуй їх!* (І. Жиленко); *Адже умів лиш він один / Рабів німих так захищати* (Д. Білоус).

Структурні параметри Шевченкової цитати. Вивчення структурних параметрів Шевченкових висловлень, реактуалізованих у мові української

поезії ХХ ст., передбачає простеження формату їх відтворення (графічно виділені / не виділені), прагматичне оцінювання позиції текстового відтворення (епітекстова / власне текстова), з'ясування ступеня збереження / трансформованості прецедентної лексико-семантичної та граматичної структури (цитати точні / неточні), а також системний аналіз способів і засобів текстової атрибуції. Найвиразнішу евристичну цінність для пізнання поетики й прагматики Шевченкових висловлень має їх характеристика за параметрами точності відтворення та контекстної атрибутованості.

У сучасних українських поетичних текстах спостережено і *точні* (дослівні), й *неточні* (трансформовані, редуковані, розбудовані), а також *семантичні* (ремінісценції, алюзії) цитати із віршів Т. Шевченка.

Особливий стилістичний статус мають точні графічно виділені й не виділені цитати, які у нових контекстах здебільшого є засобом *ідентифікації*, актуалізованим *маркером Шевченкової мови*. Передусім це висловлення, що стали афористичними, але у суспільній мовно-культурній свідомості зберігають зв'язок з іменем і творчістю Кобзаря. Такі цитатні вживання показові для поезій-присвят, віршів, написаних до роковин поета, творів некрологічного типу тощо. Пор.: *Хай же промінь твоїх думок / Поміж нами сяє. / «Огню іскра великого» / Повік не згасає* (Леся Українка, «На роковини...»); *У довітніх загравах — степа / З дужим хрустом випростали крижі. / А ось поруч — усміх, ласка, мати / І садок вишневий коло хати.* (Є. Маланюк, «Шевченко»); *Ожили степи, озера, / Зажили щасливо люди: / Скрізь колгоспи-мільйонери, / Трактори, комбайни всюди* (І. Нехода, «Встань, Тарасе, подивися»).

Упізнавані Шевченкові формули становлять основу лінгвокультурного досвіду української мовної особистості. Водночас одиницями художньої мови є також менш відомі, а тому складніші для сприймання надслівні єдності. Найперше, що полегшує їх впізнання у тексті, — графічне виділення — лапки, курсив, розрядка, капіталізація тощо. Пор.: *Безсонна засміється підсвідомість / І нагадає той Закон Огня, / Що про нього заповідав Відомий: «— А коли ні, то проклинать / і світ запалити»* (Є. Маланюк); *Керуй на озеро спокою / Свої шукання молоді; / Все, що зосталось за тобою, — / Лиш слід весельця на воді. / М и н а ю т ь д н і, м и н а є л і т о, — / А нащо нам тужить за ним? / Прозору шклянку вщерть наливо / Вином, червоним і хмільним!* (М. Рильський).

Також автори комбінують різнорівневі (графічні, лексико-синтаксичні та ін.) способи й засоби атрибуції Шевченкової цитати. Наприклад, синхронно з графічним виділенням вживають назву прецедентного тексту («Заповіт», «Зоре моя вечірняя...»), збірки «Кобзар» — як прямі чи опосередковані вказівки на джерело цитування. Такі когнітивні «підказки» можуть бути вжиті безпосередньо у метатексті або винесені в епітекст (заголовок, епіграф, примітка тощо). Пор.: *На столику лежав «Кобзар», розкритий, / Де саме «шелестить пожовкле листя» / (і справді, сторінки були пожовклі / Й притиснуті футляром від пенсне, / Вони — під легіт — злегка шелестіли)* (Є. Маланюк); *я стою при цьому світлі, / Не можу*

істини збагнуть: / Та ж він просив у «Заповіті» / Незлим і тихим пом'януть (Г. Чубач); *І світ — ідилія сама. / І люди — стовпище моголів / З кокардами, а серцем голі: / Кричать, а мова в них німа* (І. Світличний; епіграф *ми серцем голі догола*). Із погляду психології сприймання такі графічно виділені точні (чи мінімально трансформовані) цитати з додатковою вказівкою на джерело або / і автора — ідеальний стилістичний формат для впізнання й адекватного прочитання і цитати, й метатексту загалом.

Серед лексико-синтаксичних засобів акцентування уваги на природі Шевченкової цитати як «чужого слова» виокремлюємо увідні формули, що містять прямі персоніфікаційні (ім'я, прізвище) або семантично прозорі, легко прочитувані парафрастично-метафоричні вказівки на автора — як казав Тарас, оспівав Тарас, мовляв Шевченко, писав Шевченко, Шевченко прорікав, Шевченко провіщав, заповідав Відомий, напроорокував пророк та ін. Пор.: *Дзижчали бджоли, збільшуючи тишу, / І креслили зигзаги ластівки / У синім небі — голубім аж чорнім, / Мовляв Шевченко* (М. Рильський); *Я, може, не зумів сказати, / Який в нас син, яка в нас мати, / Що їх Шевченко прорікав / Неперевершними словами...* (М. Рильський); *Безтрепетні і мудрі руки / На струни Всесвіту поклав / Апостол правди і науки, / Що наш Шевченко провіщав!* (М. Рильський); *Пробачте деяку нервозність, / Несконструйованість думок, — / Пишу по роках сліз і крові, / Що напроорокував пророк: / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окрадену збудять!* — / Прогаяли великі дні / Скалічені й маленькі люди, / Заслинили в ганьбу і бруд / Велику віру — й на руїнах / Отарою мандрує люд, / Що мав зродити Україну (Є. Маланюк). При належному культурному досвіді читача точне відтворення, посилене текстовою чи епітекстовою атрибуцією, сприяє миттєвій упізнаваності й максимальній прочитуваності Шевченкової цитати у новому тексті.

Неточно відтворені Шевченкові висловлення в сучасній поезії структурно багатоманітні. Враховуючи спосіб і ступінь модифікації, розрізняємо цитати *трансформовані, редуковані та розбудовані*.

Трансформація, зміна лексичного наповнення та / або граматичного ладу розгерметизовує цитату для семантико-оцінного оновлення, а відтак відкриває практично безмежний простір для мовно-літературних контекстів її уживання. Фіксуєчи на лексико-граматичному рівні ментальний акт «відкривання нового у старому», авторська перебудова цитати хоч і дистанціює її від прецедентного джерела, однак не нівелює зв'язку з ним: висловлення залишається впізнаваним. Водночас навіть мінімальна трансформація сигналізує про те, що зафіксований у цитаті мовотворчий процес чи мовно-естетичне явище зазнали перегляду, осучаснення.

Показовими щодо лексичної трансформації Шевченкових висловлень є насамперед епітетні зміни їхнього первинного складу — і субституції, й уведення нових (зазвичай оцінних) означень. Такі зміни передусім пов'язані зі зміщенням соціокультурної й оцінної проекції цитати у новому тексті. Наприклад, у поезії «Вікові зелені кручі» А. Малишко замінив знаковий для прецедентного образу *зоре моя вечірняя* епітет на антонімічне означення *світанкова: І живуть глибини слова / Думою одною, / Зоре ж*

моя світанкова, / Палай наді мною! Це, однак, не зруйнувало впізнаваності класичної цитати, оскільки її сприйняття цілісність у новому тексті істотно підтримує збережена канонічна форма звертання.

Так само не перешкоджають упізнанню Шевченкового слова такі версифікаційні й семантико-граматичні перебудови, як інверсія (*Та незмірні, непокірні сили, / Київ наш здіймаючи з хреста, / Кров'ю злою волю окропили, / Як сама безсмертна правда-мста* (М. Рильський), трансформація стверджувальної форми у риторично-запитальну (*Але не скажуть автомати, — / Їх не цікавить взагалі, — / Чи буде син, чи буде мати, / Чи будуть люди на землі?!* (Д. Павличко) або зміна модальності, часу, особи, числа, відмінкової форми прецедентного образу (*Та незмірні, непокірні сили, / Київ наш здіймаючи з хреста, / Кров'ю злою волю окропили, / Як сама безсмертна правда-мста* (М. Рильський); *Впливай же, слово, плавом корабля! / Виступай степами, омивайсь вітрами, / Потрясайся бурями, громом проридай, / Дужою сторожею владно стань над нами / І не дай замовкнути, згинуту не дай!* (М. Бажан); *В яких лісах іще ви забарложені? / Що яничари ще занастять? / І мертві, і живі, і ненароджені нікого з вас довіку не простять* (Л. Костенко).

Іноді контекстна перебудова цитати є наслідком дискусійної або заперечної стратегії текстотворення, яка зумовлює трансформацію прецедентного висловлення в антитекст за рахунок додавання або вилучення заперечної частки *не*. Вияви такої лінгвоестетичної дискусії бачимо вже у поезії І. Франка: *І ти лукавила зо мною! / Ах, ангельські слова твої / Були лиш обліском брехні. / І ти лукавила зо мною! / І нетямуцому мені / Затрули серце гризотою / Ті ангельські слова твої... / І ти лукавила зо мною!* («Тріолет»). Пор. у сучасній поетичній практиці: *Я сам від себе відрікаюсь, / Бо серце сточує страма, / Сльозами злими обпікаюсь, / Караюсь, мучуся і каюсь / В провинах тих, яких нема!* (Д. Павличко); *Нехай роки все далі й далі йдуть, / В річницю Кобзареву знову й знову / Його не забуваєм пом'януть / Не тихим, а палким і вдячним словом* (В. Дворецька).

Антицитації, що опозитивно апелюють до текстів Т. Шевченка, — характерна ознака стилістики поеми «У РА НА» Ю. Тарнавського. Вони постають на семантико-естетичній суперечності, прямому чи опосередкованому протистоянні прецедентній поетичній моделі, що в кожному разі має свою художню логіку, внутрішньотекстову мотивацію. Наприклад, заперечно-інвективна трансформація одного з найвідоміших Шевченкових пейзажоописів виявляє ставлення Ю. Тарнавського до проблеми Чорнобильської катастрофи як непоправно-руйнівної для України: *качата / (не хлюпочуться між осокою) / з двома головами / подвійними очима дивляться на світ / (на північ)*. Контрастність протообразу (*хлюпочуться качаточка*) й заперечного метаобразу (*качата не хлюпочуться*) створює експресивну напруженість, що дисонує з елегійною тональністю поезії «Тече вода з-під явора». Тобто інтерпретація Ю. Тарнавського — це спроектована через творчість Кобзаря оцінка знакових подій новітньої української дійсності.

Як конструкти антитексту здебільшого актуалізовані афоризми Т. Шевченка у мовостіях поетів-авангардистів та постмодерністів, де «пафос попереднього мистецького мислення перетворюється на іронію, що розповсюджується на всі раніше сформовані цінності» [9]. Шевченкові вірші — це ядерні, ціннісні тексти етнокультури, тому вони потрапляють в епіцентр мовно-естетичної полеміки авторів «втраченого покоління» з канонами класики. Саме в контексті цієї полеміки народжуються тексти-антитези, які демонструють підкреслене семантичне і структурне відмежування від протоджерела. Пор.: *Хай сняться їм на досвітку / ворота, дьогтем мазані, / а матері хай вчать, / а півні хай мовчать* (М. Розумний). І зміст, й експресивність прецедентного висловлення (*мати хоче навчати, та соловейко не дає*) змінює перебудова фрази, внаслідок якої звичну високу естетику поетоніма *соловейко* суттєво обнижує побутовість образів *півні, ворота, дьогтем мазані*, імператив *хай мовчать*. Однак і в такому стилістичному форматі образ однореферентно апелює до мовостілю Кобзаря. Це стійка (хоч і не завжди естетично умотивована) норма цитатного вживання в українській художній практиці кінця ХХ ст.

Характеризуючи особливості постмодерного перепрочитання творів Т. Шевченка, О.О. Маленко наголошує: «вживлення будь-якої цитати у постмодерний текст майже неухильно зумовлює зміну її змістової та емоційно-оцінної рецепції. Тому образні формули Кобзаря потребують особливо коректного ставлення, а здійснювані щодо них трансформації мають заторкувати «не самі класичні образні моделі, а реалії, які стоять за ними» [9 : 399]. Показові з цього погляду тексти В. Неборака: *Що дали? Кожному — своє. / Хто вгору дивиться, хто вниз, / Хто камінь б'є, хто пиво п'є, / У кайф комусь іде стриптиз — / Мені однаково, мені / Однаково, минають дні, / Минають ночі, я на дні... / — Та не однаково мені!!!; Мені тринадцятий минав, [...] / в час незалежних рушень мас / то потопав, то виринав / на різних сценах.*

Редукація — це процес максимального згортання Шевченкової цитати до лаконічно-мінімізованого формату, в якому відбувається її семантико-оцінна конденсація. Надалі при відтворенні у нових текстах, в іншостильових чи іншожанрових комунікативних ситуаціях «відновлюється» не повна цитата, а тільки її ядро. Це може бути одиниця будь-якого стилістичного рівня: характерна опорна лексема, домінантний образ, знакова синтаксична модель тощо. Типові приклади редукованих Шевченкових цитат — *лани широкополі, реве ревуций, апостол правди, хиренна воля, на оновленій землі.*

Згущення семантики в частині фрази, яка в сучасній мовній практиці змістово замінює розгорнуту прототекстову фразову єдність (*лани широкополі і Дніпро, і кручі*), показово ілюструє епітетна словосполука *лани широкополі*. Її виявляємо у текстах найрізноманітніших функціональних сфер: художньої (*Учитель каже: Скільки того лиха / Лягло у землю чорними костями. / Реве Дніпро й лани широкополі / Медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Дужа хвиля набігає, / Корінь явору ламає. / Але*

він на те байдужий, / Не схитнеться навіть, дужий... / Бо закоханий на волі / У лани широкополі, / В канівські веселі кручі, / В хвилі горді та ревучі (А. Малишко); На Дніпро і лани ці широкополі, / на Вітчизну вранішньої пори / глянути б мені хоч би тополю / із Тарасової гори (С. Жолоб); Ах, луки над Дінцем, над Пслом, над Ворсклою! Ах, ліси! Ах, лани широкополі! Господи! Та хто ж вигадав оце все?! .. І жінчина сила розбивається об тумани над озерами, об ліси, об лани широкополі... (Остап Вишня), публіцистичної («Хай лани широкополі стануть комом вам у горлі» — кримчани передали привіт окупантам (<https://news.pn/ru/RussiaInvadedUkraine/125107>); Соняхи й лани широкополі. На Дорогожичах з'явився мальовничий підземний перехід (<http://uainfo.org/blognews/1472462581>). Як бачимо, редуковані цитати «навіть у скороченій формі здатні викликати в читача (слухача) широку гаму емоційного сприймання, розширювати семантичні зв'язки й переносити їх у новий культурно-історичний контекст» [3: 61].

Протилежний до редукації механізм «пристосування» прецедентних висловлень до нових контекстних умов — **лексико-граматична розбудова** (поширення, ускладнення). У свою чергу, найбільш традиційний спосіб розбудови — нарощення оцінними епітетами: *Чи ж земляки вони — оті, / що мову материнську ганять, — / славетних прадідів пусті / продажні правнуки погані?* (Г. Бевз). Продемонстрована інтенсифікація відомої Шевченкової інвективи оцінними епітетами *пусті, продажні* — це вияв аксіологічної еволюції сприймання й осмислення класичного тексту в історико-культурних умовах ХХ ст.

Ідейно-тематичні параметри Шевченкових цитат. Рефлексії над ідейно-тематичним діапазоном висловлень Т. Шевченка виявляють їх найтісніший зв'язок із проблемою «теми і мотиви».

За загальним визнанням дослідників (І.К. Білодід, Г.М. Колесник, В.С. Калашник, Л.І. Мацько), одне з найбільших тематичних об'єднань Шевченкових цитат формують висловлення *соціально-політичного змісту*. У них в естетично довершеній формі сформульовано моральні імперативи, заклики до дії, боротьби, єдності (*поховайте та вставайте..; вражою злою кров'ю волю окропіте; обніміться, брати мої, молю вас, благаю; боріться — поборете..; треба миром, громадою обух сталить; добра не жди, не жди сподіваної волі*), формули оптимістичного оцінювання майбутнього України та її народу (*буде правда на землі; німим отверзуться уста; врага не буде, супостата..; буде син і буде мати..; оживуть степи, озера*). Становлячи логічно, композиційно і граматично завершені структури, вони водночас залишаються семантично й естетично відкритими для осучаснення у новітніх, часово маркованих мовно-літературних контекстах.

У ядро цитатного тезаурусу української поетичної мови ХХ ст. входять кілька Шевченкових формул з архісемою 'боротьба': *Боріться — поборете, вам Бог помагає; доборолась Україна до самого краю; треба миром, громадою обух сталить*. Остання — одна з улюблених, кількаразово реактуалізованих у поезії М. Рильського, який дуже чутливо перейняв «ту високу загальну мовно-поетичну культуру, точність у вживанні слова, ви-

разність та емоціональну його відчутність, якими характеризується вся творчість Великого Кобзаря» [6: 139]. Пор.: *Які шляхи, які дороги, / І скільки крові й сліз кипить, — / Та царські упадуть чертоги, / І правда кривду спелить, / Коли навчиться люд убогий / Громадою обух сталить; В темряві неволі / Загартував думки ясні, / Щоб потрясти прадавні ґрати, / Прозріти глибочінь століть, / Щоб люд окутий закликати / Громадою обух сталить; Хоч би малесеньку хатину / Він мріяв мати над Дніпром, / Щоб у вечірню годину / Животворить своїм пером / Народну душу, закликати / Громадою обух сталить.*

Духовними координатами Шевченкового особистісно-індивідуального й поетичного світу є поняття *воля, правда*.

Із словом *воля* у національній поетичній мові закріпилися і часто репродукуються надслівні образно-сміслові єдності *не вмирає душа наша, не вмирає воля; не жди сподіваної волі; збудить хиренну волю*.

У поезії Т. Шевченка «Я не нездужаю нівроку...» традиційне для поезики романтизму поняття *воля* означене епітетами *сподівана і хиренна*, що їх об'єднує архісема 'нереалізованість' (*Добра не жди, / Не жди сподіваної волі — / Вона заснула: цар Микола Її приснав. / А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить*). Семантика й оцінність названих епітетів, відбиваючи особливості не тільки Шевченкової індивідуальної, а й національної мовної картини світу на її часовому зрізі ХІХ ст. (насамперед романтичної), має продовження у художньомовній практиці ХХ ст.: *І я повертатися мушу / На рідну мені Україну, / Вселивши очищену душу / В народжену щойно дитину. / Яка їй судилася доля, / Не відаю я і не знаю, / Та вірю: сподівана воля / Прийде до стражденного краю* (М. Луків); *Розмова наша — воскресіння мертвих, / витягування їх із небуття / на сонечко, на цю хиренну волю... / безсмертя — це коли ти імена / озвучуєш і корчишся від болю, / все інше — то омана і мана* (В. Базилевський).

Також центральне місце у лексико-семантичній структурі української мови та в національній лінгвокультурі належить Шевченковим висловленням із концептуально-ціннісним поняттям *правда*: *чия правда, чия кривда і чиї ми діти; буде правда на землі; світ правди засвітить; слово правди понесли; нехай же серце плаче, просить святої правди на землі; за правду пресвятую стась; за правду стась, за правду згинуть, встане правда, встане воля!* та багато ін. Філософський зміст умотивовує їхню потенційну афористичність і цитатну відтворюваність, продовжуваність у поетичній мові. Цю тенденцію простежуємо на прикладі оптимістичної констатації *буде правда на землі* («І тут, і всюди — скрізь погано...»). Як цитату-підтвердження, з абсолютним збереженням первинної структури, семантики й оцінності, із посиленням стверджувальною часткою *так* її реактуалізує М. Рильський: *Так, буде правда на землі, / і темний брязк заліза й злота / Заглушать вольності мечі*. Водночас кардинальне оновлення цих Шевченкових слів виявляємо у П. Тичини, який наповнює їх ідеологічно маркованим змістом «братерство й дружба»: *Ставайте влад*

за рядом ряд, нас Партія веде! / І буде правда на землі, — братерство й дружба, дружба всіх людей.

Як відомо, навіть «кульмінаційно» позитивно марковані образи не стагнуються, а можуть змінюватися, переакцентовуються залежно від соціокультурних та індивідуально-психологічних обставин творення тексту, вербалізованих тем і мотивів тощо. Показові з цього погляду Шевченкові висловлення, які демонструють обниження поняття *правда*: *правда наша п'яна спить, правдою торгують*. В українській поетичній мові ХХ ст. названих цитат не засвідчено, натомість вони органічно вписуються в парадигму оцінності сучасної публіцистики й політичної риторики: *Зміни в мисленні «низів» аж ніяк не дозволять «верхам» з цим не рахуватися. А це і є своєрідна революція! І важливо, щоб вона пройшла саме на ментальному рівні! Поки що «правда наша п'яна спить»* (<http://www.pravda.com.ua/articles/2008/11/7/3605660>). Пор. субституцію ключових для повного формату цитати лексем *кати і правда* (*кати знущаються над нами, а правда наша п'яна спить*), яка, втім, не дистанціює нового тексту від прецедентного висловлення: *Менти знущаються над нами, а влада наша п'яна спить* (<http://maidan.org.ua/2012/04>).

Тяжіння Т. Шевченка до мислення антитезами зумовлює актуальність образних висловлень із поняттям *неправда*. Одне з найвідоміших — рядки поезії «Доля»: *ми не лукавили з тобою. / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою*. Їх афоризація засвідчує глибину Шевченкового розуміння загальнолюдських, наднаціональних морально-етичних цінностей. Укладена у версифікаційно довершену лексико-семантичну структуру, думка універсалізується у «модерний образ сучасної художньо-мовної практики і завдяки цьому входить до активної поетичної фразеології української мови» [3: 61–62]. Пор.: *А люди / Із теплим серцем, без огуди, / Якщо заслужиш ти сама, / То понесуть тебе до бою / І скажуть чесно: / В ній нема зерна неправди за собою* (А. Малишко). *Ми чесно йшли, і за собою / Зерна неправди в нас нема! / Тож стане сміливо до бою супроти вас земля сама* (М. Рильський); *І нічого не вискубли, бо у нас нема зерна неправди за собою* (М. Стельмах, «Правда і кривда»).

Розглянуті висловлення із семантичними центрами *боротьба, воля, правда / неправда* народилися як одиниці індивідуального мовомислення Т. Шевченка, але увійшли в українську мовну свідомість як випробувані часом і колективною мовною практикою знаки національної культури.

Властивість Шевченкових цитат бути вербальними формулами певних уявлень, репрезентантами визначених асоціацій та мотивів засвідчують висловлення про *час*.

Загалом «схильність до філософствування з приводу минулості людського життя й вічності — це особливість, характерна для Шевченкової духовної істоти» [10: 138]. Тому природно, що його філософсько-поетичні формули осмислення часу з дієсловами *іти, минати, летіти* (*і день іде, і ніч іде; минають дні, минають ночі; минають дні, минає літо..;*

літа стрілою пролітають; все йде, все минає, і краю немає) стають органічними одиницями української художньомовної, публіцистичної, епістолярної, розмовно-побутової практики. Пор.: *Керуй на озеро спокою / Свої шукання молоді; / Все, що зосталось за тобою, — / Лиш слід весельця на воді. / Минають дні, минає літо, — / Але нащо тужить за ним? / Прозору шклянку щерть наливо / Вином, червоним і хмільним!* (М. Рильський); *Припухлі розтулила ти уста. / І день іде, і ніч іде, і голо* (В. Герасим'юк); *Все йде, все минає і краю не має: / Хто вчора був зверху, сьогодні спадає; / Хто вчора сміявся, сьогодні заплаче; / Хто вчора скакав, нині стогне, не скаче; / Хто вчора живий був, гниє нині в труні; / Хто вчора звався мудрим, пішов нині в дурні [...] / Все йде, все минає і краю не має: / Що вчора померкло, сьогодні світає; / Що вчора минуло, сьогодні надходить, / На свіжих могилах нове життя сходить* (І. Франко); — *Я тебе накупаюся! — і круть за вухо. — Я тобі покажу купання... Та — все йде, все минає. Минає й материн гнів* (М. Олійник). За визначенням С.Я. Єрмоленко, такому цитатному «розростанню» сприяють «зародки крилатості, наявні в стислій лаконічній формі» [3: 61]. Завдяки цьому висловлення природно інтегруються у численні нові контексти, осучаснюючи свій асоціативно-образний зміст.

Мовно-естетична динамічність Шевченкового слова, відкритість до структурних трансформацій та семантичного прирощення зумовлюють безмежну змістову калейдоскопність його сприймання, осмислення і реінтерпретації.

Аксіологічний вимір Шевченкової цитати. Як відомо, час змінює семантику й аксіологію цитати: навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів при сприйманні у нових соціокультурних, соціо-політичних умовах та обставинах набувають принципово нового змісту й конотацій.

Серед найвиразніше аксіологізованих Шевченкових цитат, які при збереженні первинного лексичного наповнення й граматичної будови по-різному реінтерпретуються у мовостворах авторів, що належать до різних часових та ідеологічних зрізів української поезії, — словосполука *сонце правди* («Єретик»), афоризовані висловлення *в сім'ї вольній, новій* («Заповіт»), *на оновленій землі* («І Архімед, і Галілей»).

Знакова для лінгвосвідомості й ідіостилю Кобзаря метафора *сонце правди* генетично пов'язана із сакральною образністю. Найімовірніше, що поет засвоїв її з Тропаря Різдва, в якому *Сонце правди* — це високохудожня вторинна номінація Ісуса Христа. У цьому вимірі розгерметизовується християнська символіка й позитивна оцінність рядків поеми «Єретик»: *Щоб усі слов'яни / Стали добрими братами, / І синами сонця правди.*

Навряд чи можливо, що П. Тичина, маючи ґрунтовну духовну освіту, не знав прецедентної семантики цієї метафори. Однак, дотримуючись ідеологічних канонів радянської поезії, він вживає її у зовсім іншому змістово-оцінному вимірі — як означення соціальної правди, справедливості:

Гось — народи хочуть жити, / І розвиватись, і творить. / Так хто ж їм смів заборонити / Про сонце правди говорить? (П. Тичина, «За мир»). У такій інтерпретації метафора хоч і зберігає первинну лексико-граматичну структуру, однак втрачає смисловий зв'язок і з текстом Тропаря, і з Шевченковим текстом, а отже, не реалізується як поетична цитата.

Семантику Шевченкового епітетного образу *оновлена земля* (*І на оновленій землі / Врага не буде, супостата...*) дослідники традиційно пов'язують із пророчою вірою в покращення, оновлення світу. Тому його використання у П. Тичини для характеристики радянської дійсності, соціалістичного суспільства можна кваліфікувати як своєрідне художньо-стилістичне маніпулювання авторитетом Шевченкового слова, некоректне його наповнення ментально чужим змістом: *Ми звільнилися по слову, що дала Радянська Влада / У Москві, у Кремлі / Жить без пана і без гада! / Славте мову цю / Чудову / На оновленій землі.*

Шевченкова формула *в сім'ї вольній, новій* кількаразово в різних семантико-стилістичних модифікаціях реактуалізована у поезії М. Рильського, і з особливою емоційною силою — у роки Великої Вітчизняної війни та у повоєнній творчості поета. Пор.: *Твій голос повний пшеничний колос, / Бо те, за що ми жили й боролись, — / Твій сон щасливий, зоря твоя / Велика, вольна, нова сім'я; Хіба умерти можна їй, / В гарячій захлинутись крові, / Коли на справедливий бій / Зовуть і дерева в діброві / Коли живе вона в міцній / Сім'ї великій, вольній, новій; Шевченка вулиця зелена / Нагадує його слова / Що зійдуться землі племена — / Сім'я велика і нова; Наше братство розбратати — / Сил таких нема ніде! / На грузинову могилу / Українка цвіт кладе, / Всю сім'ю велику й вольну / Сонце партії веде.*

Ідеологічно акцентована інтерпретація Шевченкових слів знову знає перегляду в українській поезії шістдесятників та авторів доби незалежності. Вони відновлюють первинний зміст цитати, однак по-різному моделюють загальну оцінність контекстів — і негативно (*Сім'я вже ж вольна і нова, / Та тільки мати ледь жива* (Л. Костенко), і позитивно (*В сім'ю велику, вільну, нову / До нас ввійшов ти на віки. / І споминають теплим словом / Тебе дорослі й малюки* (В. Дворецька).

Як бачимо, в різночасових ідіосистемах навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів набувають принципово різного семантико-аксіологічного звучання.

Наведені апеляції до мовостилію Т. Шевченка у творах авторів ХХ ст. ілюструють здатність цитати дистанціюватися від прецедентного джерела і часово, й семантично, реалізувати нові оцінні значення, які відповідають соціокультурній, соціополітичній ситуації.

Сучасні рефлексії над мовою Шевченкових віршів вияскравлюють їх ментальну відкритість для сприйняття новими поколіннями, а отже, умотивовують безперервність звертання до мовотворчості Кобзаря. Незалежно від того, в якій історичній епосі чи функціонально-стильовій сфері реактуалізовані Шевченкові цитати, вони засвідчують активну присутність кодів його поезії у мовомисленні наших сучасників.

1. Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36. статей. — К., 1964. — С. 3–20.
2. Ващенко В.С. Афористичність мови Шевченкових поезій / В.С. Ващенко // Зб. праць 24 наук. шевченк. конф. — К., 1964. — С. 213–214.
3. Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. — К. : ІУМ НАН України, 2009. — С. 60–79.
4. Єрмоленко С.Я. Сприймання Шевченкової мови як своєї / С.Я. Єрмоленко // Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К. : Інститут української мови НАН України, 2009. — С. 79–96.
5. Єрмоленко С.Я. Філософія Шевченкової мови / С.Я. Єрмоленко // Українська мова. — 2014. — № 2 (50).
6. Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. 36. статей. — К., 1964. — С. 138–154.
7. Малюк Є. Книга спостережень / Євген Малюк. — К., 1995.
8. Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія. / О.О. Маленко. — Х., 2010. — 486 с.
9. Мовчанок В. Час / В. Мовчанок // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. — К. : Наук. думка, 2008. — С. 138.

Статтю отримано 03.03.2017

Halyna Siuta

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

POETICS AND PRAGMATICS OF SHEVCHENKO'S QUOTES IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the problem of reinterpretation of quotes which modern Ukrainian literary language and contemporary Ukrainian poetic practice adopted from Taras Shevchenko's texts.

From the point of view of methodology modern interpretation of Shevchenko's texts envisages the understanding of national philosophy and intertextual openness of his poetry. One of aspects of this problem is the studying of Shevchenko's quotes.

The heuristic value of supervisions above the using of such quotations in contemporary language practice is related to their study as active units of living Ukrainian communication in different functional spheres.

The aspects of researching of Shevchenko's quotes can be outlined as cognitive, structural, thematic and axiological.

Structural parameters of Shevchenko's quotes are: format of reinterpretation (graphically marked / not graphically marked), position in text (title, epigraph / actually text), degree of maintenance / transforming of precedent lexical-and-semantic or grammatical structure (exact quotes and inexact quotes), resources of text attribution.

Thematic range of Shevchenko's quotes closely correlates with a problem 'themes and reasons'. The most thematic groups formed expression of socio-political, mental and ethical and philosophical content.

It is shown, that Shevchenko's quotes have ability to separate from the precedent source, acquire some new connotations that are predefined by a sociocultural or sociopolitical situation.

The aim of this study is to demonstrate that Shevchenko's quotes are active constructive (from the point of text-building and content-building) units of modern Ukrainian poetic text.

The article gives a detailed analysis of lingual-and-cognitive specificity and contextual pragmatics of Shevchenko's intexts. One of the main ideas of this study is that Shevchenko's quotes has a specific function of mental consolidation of the Ukrainian poetic language.

Keywords: *Shevchenko's quote, cognitive parameters of quotes, structural format of quotes, thematic groups of quotes, axiological changeableness of quotes.*